

El bibliògraf i bibliotecari Bartolomé José Gallardo

1776 Campanario (Badajoz) - 1852 Alcoi (Alacant)

Nora Vela

Professora de Bibliografia

El nostre personatge va ser un dels testimonis més crítics de la primera meitat del XIX. Emmarquen la seva vida setanta-cinc anys decisius en la història de la cultura europea: revolució francesa, expansió napoleònica, resposta popular, primers temps constitucionals, reaccions i contrarreaccions. Tot això viscut des del més aferrissat activisme polític com a diputat liberal, i des de la perspectiva que els aldarulls hispànics projectaven a fora, que Gallardo contemplava com emigrant i maçó des del seu exili. Badajoz, Cadis, Londres, Sevilla, Madrid, Toledo i Alcoi foren les ciutats que dibuixen la seva trajectòria vital.

La vida de Gallardo queda recollida en biografies magnífiques. Tant des del punt de vista de l'home polític, com del crític literari o del bibliògraf, ha estat força ben analitzada ⁽¹⁾. Aquestes tres activitats s'entremesclen continuament a la seva existència. Un temperament apassionat i un enginy vitriòlic ⁽²⁾ en replicar els enemics, van fer que sempre se sentís o es veiés involucrat en qualsevol controvèrsia, on defensava exaltadament el punt de vista propi.

El que ens interessa evocar ara és la seva activitat vinculada al món dels llibres. No com a escriptor i crític literari, de la qual informen ja abastament les biografies abans apuntades, sinó com a professional bibliògraf i bibliotecari. Com a bibliògraf va enllestir la compilació més erudita redactada al segle XIX: el *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*. Com a bibliotecari programà el primer sistema de biblioteques públiques de l'estat, a partir d'una biblioteca parlamentària amb funcions de biblioteca nacional.

Gallardo havia nascut a Campanario, poble d'Extremadura, el 1776. Va cursar estudis de medicina a Salamanca, carrera que pogué acabar gràcies a l'ajut del seu paísà, el bibliotecari de la Universitat Juan Mª de Herrera, que li va trobar una plaça de resident al Colegio de San Bartolomé, quan el seu pare va morir i va quedar-se sense recursos. Sembla que aquesta institució disposava d'una biblioteca riquíssima que desvetllà en l'estudiant l'afició que per sempre més l'acompanyaria al llarg de la seva vida: la bibliofília. Un viatge a Baiona per completar estudis li permet prendre coneixement directe de les doctrines racionalistes dels enciclopedistes francesos, que abraça incondicionalment. De retorn comença ja a aplicar el nou ideari i a destacar-se com a polemista en escrits contra la Inquisició. El 1805 guanya per oposició la càtedra de francès de la Real Casa de Pajes i passa a viure a Madrid.

En esdevenir la invasió francesa el 1808 Gallardo pren part pels patriotes i marxa a Badajoz tot oferint-se a la Junta de Extremadura que li encarrega l'organització d'escamots que havien d'insurreccionar els habitants dels pobles per lluitar contra el francès. Malgrat l'entusiasme que posava en la missió l'enemic avança i acaba refugiat a Cadis.

Allà es fa notar per les seves idees liberals, volterianes i anticlericals amb escrits agressius que el van marcar per sempre més. Atrets per la contundència de la seva prosa el fan responsable del *Diario de Sesiones* de les Corts de Cadis en una primera etapa. Poc després els diputats, davant la necessitat de disposar d'una biblioteca que donés suport a la tasca parlamentària, l'encarreguen la seva formació, tot reunint prestament i sense massa burocràcia més de 10,000 volums, en una ciutat assetjada!

Admirats els diputats el nomenen bibliotecari de la cambra legislativa l'any 1812. Presenta el projecte de sistema bibliotecari nacional que més endavant comentarem.

En tornar Ferran VII l'any 1814, i amb ell la reacció absolutista, emigra a Portugal i d'allà marxa per primera vegada a la Gran Bretanya. Protegit pel govern anglès Gallardo fa estada amable a Londres, contacta amb hispanistes britànics i comença a veure i admirar les magnífiques edicions espanyoles que tenien a les seves biblioteques, especialment les dipositades al British Museum i les del bibliòfil Richard Heber. Inicia ara el costum de prendre nota en paperetes individualitzades dels llibres que consultava i dels comentaris que l'inspiraven.

Torna a Espanya durant el trienni liberal de 1820 a 1823, en restablir-se la Constitució, i recupera el càrrec de bibliotecari de les Corts. A semblança del seus amics comença a col·leccionar obres curioses i, a semblança dels seus rivals, fa tot el que pot per aconseguir-les de la forma més còmoda o heterodoxa.

La ingerència d'estrangers en el afers nacionals, a través del penós episodi dels 'Cent mil fills de Sant Lluís', i la instauració de l'absolutisme polític troben a Gallardo fugint per Sevilla, a punt d'embarcar-se cap a Cadis, carregat de llibres valuosos i d'anotacions d'anys i panys: les seves paperetes. Tot va a parar al Guadalquivir la nit de Sant Antoni de 1823. Aquest desastre turmentà Gallardo la resta dels seus dies. Quan va voler reclamar compensacions per la pèrdua immensa que havia sofert -cal tenir present que viatjava en qualitat de membre de les Corts- els seus rivals van aprofitar per acusar-lo d'exagerar la desgràcia a fi de poder apropiar-se, d'ara endavant, de tot llibre que li semblés oportú sota l'excusa que era moralment seu ⁽³⁾.

Els deu anys que van seguir, els de la 'dècada ominosa', van ser especialment agitats. Fou una època en què van haver d'emigrar a Londres gran quantitat de personatges polítics i intel·lectuals, on vivien un exili més o menys daurat. Allà organitzaven trobades i tertúlies. Hi eren tots: Salvà, Villanueva, Gallardo, Puigblanc ⁽⁴⁾. Maçons, bibliòfils i erudits discutien, col·leccionaven i intrigaven sota la protecció del govern britànic, del que rebien un ajut econòmic sempre que no fossin afrancesats!

El nostre personatge tornà aviat clandestinament a Andalusia. És trobat pels absolutistes i és empresonat, processat, desterrat, i amenaçat de mort. Enmig de tanta desventura Gallardo no para d'escriure furibundes sàtires polítiques i de col·leccionar de nou llibres i documents per reconstruir el seu arxiu. Tot un calvari que va acabar amb l'amnistia decretada per la reina Maria Cristina el 1834.

Poc després torna a involucrar-se en política com a diputat per Badajoz, nomenament que significà per a ell assolir una de les aspiracions de la seva vida: representar la seva terra a les Corts. Però també van venir les trifulgues de sempre. Sota el comandament de Martínez de la Rosa va proposar-se al congrés dels diputats la supressió del càrrec de bibliotecari per fer estalvis al país: naturalment la manobra anava contra ell. Durant les discussions que la propos-ta originà, Gallardo va rebre una sonora bufetada al mig de la sala per defensar la professió.

Fart i desenganyat de col·legues i de rivals es retira a una finca prop de Toledo, i allà trasllada llibres, documents, apunts i pertinences per tancar-se a treballar. Inicia un ric període de recerques bibliogràfiques, visites a amics, a llibreters. Sovint fa estada a biblioteques particulars per trobar edicions valuoses i fixar-les. Compra o pren el que pot o li convé. Anota tot, detalladament, minuciosament. Publica nombrosos articles a diaris i revistes. La seva fama d'erudit entès en llibres és immensa: li diuen sorneguerament 'El Santón Mayor del Gremio'. Projecta editar una bibliografia on compilaria les seves paperetes sobre llibres espanyols rars i curiosos, i es dedica a enllestir i polir la col·lecció de notícies que hi consignaria.

En aquesta època, en què assoleix el més alt prestigi entre els bibliòfils, es publiquen els dos famosos sonets satírics de Serafín Estébanez Calderón contra Gallardo, "Caco, cuco, faquín, biblio-pirata" i

“Traga-infolios, engulle-librerías”, que tant van distorsionar la seva imatge i actitud davant els llibres ⁽⁵⁾. Val a dir que Estébanes Calderón era un altre col·leccionista del mateix estil! Van pledejar per injúries i va haver de rectificar posteriorment les dures opinions que havia rimat contra el gran bibliògraf extremeny.

El 1852 sap que Pere Salvà té intenció de desfer-se d'alguns llibres i viatja a València, excursió bibliogràfica que allarga fins a Alcoi. Un atac de feridura acaba amb la seva vida el dia 14 de setembre. Tenia 76 anys i havia estat coetani d'altres grans bibliòfils com Charles-Jacques Brunet, Vicent Salvà, Fèlix Torres Amat, Joaquim Mª Bover.

Deu anys després de la seva mort, en el concurs anual convocat per la Biblioteca Nacional a fi d'estimular la compilació de bibliografies, era premiat un treball amb el títol d'**Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos, formado con los apuntamientos de don Bartolomé José Gallardo** ⁽⁶⁾. Dos bibliòfils deixebles de Gallardo, Zarco i Sancho Rayón, havien recollit les seves fitxes i, tot veient el valor que oferien els apunts, els havien seleccionat i ordenat per destinar-los a la publicació. Sense criteris massa clars i tot fent sospitar que moltes altres anotacions s'havien perdut, tal com estava passant amb la seva fabulosa col·lecció de llibres, havien aplegat, completat i presentat les paperetes famoses al concurs.

La bibliografia seria al carrer. Finalment podria saber-se quines eren les quatre mil cinc-centes edicions més valuoses de les lletres hispàniques i llegir-ne els comentaris pertinents.

Es tracta d'una selecció de llibres, majoritàriament humanístics, triats entre els millors des de l'inici de la impremta. Són 4585 notícies en total, és per tant un recull molt selectiu, fet que augmenta la seva validesa. La base de la consulta foren les edicions més interessants dipositades a biblioteques nacionals i estrangeres, així com a col·leccions particulars i eclesiàstiques. Les notícies s'ordenen alfabèticament per autors, amb dos epígrafs especials: el d'"anònims" i el de "manuscrits". Cap índex permet consultar obres per temes, ni per èpoques o ciutats d'impressió. Cada papereta descriu puntualment l'edició que tracta: transcripció exacta de la portada, amb ratlles separadores de línies tipogràfiques; relació del contingut material del llibre: col·lació completa, pàgines preliminars, pròlegs, permisos d'edició, dedicatòries, taxes i llicències. Dates de tot això òbviament. Sumaris quan és el cas. Els comentaris no són extensos, però sí cabals. A vegades copia algun aclariment extret del propi llibre, algun fragment antològic magistral; d'altres deixa anar la seva fina ironia, com aquella vegada que diu "Este ejemplar está aun sin cortar, no sé si también sin leer, puesto que yo lo he leído sin cortarle".

Què fa diferent la bibliografia de Gallardo de les altres contemporànies?

En primer lloc la qualitat de la selecció: és la primera vegada que es presenta una tria semblant, tant restringida i tan valuosa. No s'havia pogut inspirar en cap de precedent. Nicolàs Antonio era exhaustiu i arribava fins el XVII; Juan Sempere solament tractava el XVIII i tenia unes altres motivacions en decidir quins eren els millors. És a dir: ni existia un cos complet dels impresos hispànics, ni seleccions erudites veritablement fiables. Gallardo havia partit de zero. Havia fet el treball de camp més ingent mai plantejat, en localitzar les obres per totes les biblioteques visitades, valorar un per un cada llibre, i decidir-ne la seva categoria erudita dins del context general, tot identificant aquells trets que la convertien també en "rara y curiosa". Les paperetes sintetitzaven tot això, i llur garantia era l'erudició del compilador.

Ni una concessió comercial, com eren els casos de Brunet o de Salvà quan taxaven les edicions. Ni una digressió banal com feien Torres Amat o Bover en afegir anècdotes a les seves notícies bibliogràfiques. Ni un rastre hagiogràfic d'autors pseudo-consagrats com feien les bibliografies de corporacions religioses o civils.

Els compiladors posteriors anoten la referència de Gallardo quan l'obra que descriuen apareix seleccionada a l'*Ensayo*. Catàlegs patrimonials i d'antiquaris s'enorgulleixen de tenir exemplars fixats pel nostre personatge. El pas del temps, per comptes de tornar obsoleta la compilació, ha augmentat el valor de les obres ressenyades i pot afirmar-se que, segle i mig després, encara és reeditada i consultada amb profit per crítics literaris i bibliògrafs.

Gallardo també va preocupar-se pel destí dels llibres i per la conveniència de fer-los assequibles als ciutadans sota la gestió patrimonial de l'alta cambra legislativa. En aquest sentit des de la seva vinculació a les Corts de Cadis el 1810 va ser el responsable de la 'Biblioteca de las Cortes', i defensà per damunt de tot les competències que li atorgava el reglament, que sovint rivalitzaven amb les de la nacional. Aquest càrrec l'exercí en les etapes liberals fins que, en 1838, és destituït definitivament per supressió de la 'Biblioteca de las Cortes'.

El que ha quedat de més rellevant de les seves etapes de bibliotecari és la presentació i apadrinament d'un "Reglamento para la planta fundamental de la Biblioteca de Cortes y establecimiento de Bibliotecas Provinciales" ⁽⁷⁾. Els seus vint-i-quatre articles van ser aprovats el 8 de novembre de 1813 i anul·lats poc després, en dissoldre's les Corts el 1814, a causa de la reacció absolutista. Aquest reglament estableix entre altres coses:

-Que la biblioteca parlamentària de les Corts tindrà les competències d'una biblioteca nacional, sota el nom de Biblioteca Nacional Española de Cortes.

-S'encarregarà de reunir "todas las obras impresas, estampadas y mss. de autores españoles, las obras escritas en español, sus dialectos e idiomas provinciales y las que se hubieren impreso en alguno de los pueblos de la monarquía española, y generalmente aquellos libros mas clásicos que traten de cosas de España"

-A cada capital de província es crearà una biblioteca pública, que serà gestionada per la respectiva Diputació provincial i sota el patrocini de les Corts.

-Les obres un cop classificades es consignaran en un catàleg imprès, del qual s'enviarà un exemplar a la Biblioteca Nacional i uns altres a cada biblioteca provincial "para su gobierno e inteligencia de los amantes de las letras"

-Per enriquir els seus fons les biblioteques provincials rebran, dels impressors i estampadors dels pobles de la seva jurisdicció, un exemplar de tot el que facin.

Si algú pensava que el programa del 'Control Bibliogràfic' i la defensa del 'Patrimoni Documental' eren els plantejaments més innovadors d'aquest fi de segle, pot acabar de llegir-se el de Gallardo per reconsiderar la seva opinió sobre polítiques biblioteconòmiques modernes. Tota una lliçó de professionalitat, coherència i previsió de futur que mereixeria un estudi a fons. La història i evolució de la 'Biblioteca Nacional de Cortes' està àmpliament recollida per Rosario Herrero en *La biblioteca del Senado*. Dedicat tot un capítol al nostre personatge ⁽⁸⁾ i comenta extensament l'evolució dels seus projectes.

Quan Gallardo va veure que la biblioteca de les Corts era a punt de desfer-se, el 1838, va cremar un últim cartutxo a favor seu tot fent imprimir l'antic projecte de 1813, en un preciós fullet, que repartí entre els diputats. S'hi feia la història dels desastres bibliogràfics que havia patit el país, un dels quals fou el saqueig de la biblioteca de l'Arquebisbe i de la Universitat de València durant la invasió napoleònica, de la qual van desaparèixer més de divuit volums del "sabio valenciano Bayer"; es reproduïa el reglament vell que controlaria els fons patrimonials i els gestionaria a través d'una xarxa de biblioteques provincials; i finalment s'armonitzaven de forma global la totalitat de funcions de la Biblioteca

Nacional de Cortes, que ell defensava com a gran biblioteca nacional. Quelcom de paral·lel a les competències de l'actual Library of Congress que és alhora biblioteca parlamentària i nacional. No va ser possible!

Així com l'obra de Gallardo ha estat sempre reconeguda de forma indiscutible, la llegenda negra, reflectida als sonets desgraciats i pintorescos d'Estébanez Calderón, ha emboirat la seva memòria amb pàgines plenes de vives controvèrsies. No voldria acabar sense fer-me'n ressò i transcriure algunes de les opinions significatives que el seu tarannà va suscitar.

Per una banda disposem del judici d'un contemporani seu, el valencià Vicent Salvà, també gran bibliòfil i possiblement rival. A la seva correspondència i tot parlant del mal caràcter que tenia, li dedica les frases següents: "si Gallardo supiera que yo vi y disfruté de sus libros en Cadiz, se ahorcaba, y a todo el mundo diría que se los había robado o mutilado", i afegeix tot seguit: "no permite que nadie entre donde tiene los libros, y con todo dice que todo el que va a su casa se los roba... La verdad del caso es que él ha robado al Escorial y a las bibliotecas de todos los conventos... Se supone que nadie tiene tantos ni tan buenos libros como él" ⁽⁹⁾. Això ho escrivia el 1841, quan Gallardo gaudia ja d'un gran prestigi i era de tots reconegut i envejat. Salvà arriba fins a involucrar Riego en les seves trapelleries bibliogràfiques!

Els seus biògrafs defensen sempre com a netes les actuacions del nostre erudit i les deixen demostrades documentalment. Però no han estat prou convinents. Miguel de Unamuno en referir-se a Gallardo ens dona uns altres arguments més curiosos que definitius: "Bibliopirata se le llamó y pasaba por ser un coleccionador de libros ajenos. ¿Ajenos? Más bien libros mostrencos, de libros sin verdadero dueño, de libros que quedan perdidos por archivos y bibliotecas. Acaso a la bibliopiratería de Gallardo debemos que se hayan salvado algunos curiosos ejemplares. Y así como creemos que el violín debe ser del que mejor lo sepa tocar, algo parecido creemos respecto al libro. Son bibliopiratas los que impiden que ciertos libros se pierdan". És obvi que el debat resta obert a noves interpretacions. Barcelona, febrer del 1999.

Notas

(1) Juan Marqués Merchán, *Don Bartolomé Gallardo: noticia de su vida y escritos*. Madrid: Perlado Páez, 1921. Nova edició del 1976. // Pedro Sainz Rodríguez, "Don Bartolomé José Gallardo y la crítica literaria de su tiempo", *Revue Hispanique*, LI, 1921, p. 211-595; més les anotacions de Milton. A. Buchanan, "Notes on the life and works of Don Bartolomé José Gallardo", *Revue Hispanique*, LVIII, 1923, p. 160-201. // A. Rodríguez-Moñino, *Don Bartolomé José Gallardo (1776-1852): estudio bibliográfico*. Madrid: Sancha, 1955. Reimpressió recent feta a Badajoz: Unión de Bibliófilos Extremeños; UBEx, 1994.

Qui no vulgui endinsar-se en aquestes extenses biografies, o no disposi del temps necessari, trobarà síntesis acceptables del nostre personatge als articles que, a partir del seu nom, inclouen les bones enciclopèdies.

(2) Ha merescut modernament una tesi doctoral feta per Alejandro Pérez Vidal, *La sátira en la obra de Bartolomé José Gallardo*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1991 [Microforma]

(3) El mateix Menéndez Pelayo creia que Gallardo exagerava "hasta suponer que todo libro o manuscrito raro que acertaba a ver había pertenecido a su biblioteca y se le había perdido el día de San Antonio". Cito a través d'A. Rodríguez Moñino, *Historia de una infamia bibliográfica: la de San Antonio de 1823*. Madrid: Castalia, 1965, p. 29.

(4) Així ho explica Joan Perucho a "Les tertúlies" en *La meva visió del món*. Tarragona: El Mèdol, 1998. Volum I, p. 131-134.

(5) Caco, cuco, faquín, biblio-pirata,
tenaza de los libros, chuzo, púa;
de papeles aparte lo ganzúa,
hurón, carcoma, polilleja, rata.

Uñilargo, garduño, garrapata,
para sacar los libros cabria, grúa,
argel de bibliotecas, gran falúa
armada en corso, haciendo cala y cata.

Empapas un archivo en la bragueta,
un Simancas te cabe en el bolsillo,
te pones por corbata una maleta.

Juegas del dos, del cinco y por tresillo;
y al fin te beberás como una sopa,
llenas de libros, África y Europa.

* * *

Traga-infolios, engulle-librerías,
desvalija-papeles, mariscante,
pescador, ratonzuelo, mareante,
Barbarroja y Dragut de nuestros días.

Más vejete que el viejo Matatías,
murcia-murciando va el mundo adelante;
de bibliotecas es el coco andante,
capeador, incansable en correrías.

Harto de hormiguitar a troche y moche
y de hundir lo que birla desde mozo
en su cueva, insondable cual abismo,

en sueños se levanta a media noche,
coge sus libros y los echa al pozo,
y por garfiar, garfiña hasta a sí mismo.

(6) *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos, formado con los apuntamientos de don Bartolomé José Gallardo*, coordinados y aumentados por Don M. R. Zarco del Valle y don J. Sancho Rayón. Madrid: Rivadeneira, 1863-1889, 4 vols. Existeix reimpressió actual publicada a Madrid: Gredos, 1968.

(7) Pot llegir-se parcialment al fullet de B.J. Gallardo, *Biblioteca Nacional de Cortes*. Madrid: Imp.Calero, 1838, p.3. Edició facsímil, ditribuida com a nadala, feta a Almendralejo: Biblioteca Santa Ana, 1991. El reglament es troba íntegre al capítol citat a la nota següent.

(8) Rosario Herrero, "Biblioteca de Cortes: origen y desarrollo. El bibliotecario Bartolomé José Gallardo", a *La biblioteca del Senado*. Madrid: [s.e.] 1982, p.19-31

(9) Carola Reig Salvá, "[Carta] a su hijo, Madrid, 31 agosto 1841" a *Vicente Salvá un valenciano de prestigio internacional*. Madrid: CSIC, 1972, p. 230.

✍